

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2017
август

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

Х.ҚОСИМОВ, Н.ИКРАМОВА

Ядросида Мейер функцияси қатнашган каср тартибли интегродифференциал операторлар композициясининг бир хоссаси ҳақида 5

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

А.МИРЗАҚУЛОВ, Х.ШЕРМАТОВА, З.МУҚИМОВА

Физика ўқитувчисининг таълимга инновацион ёндашуви 8

БИОЛОГИЯ, КИМЁ

Д.КОМИЛОВА

Барг ўровчи қўнғизлар (Coleoptera: attelabidae)нинг тарқалиши ва қисқача ўрганилиш босқичлари 12

М.АҲМАДАЛИЕВ

Дифурфурилиденацетоннинг олигомерланиши.-I. 15

М.ИСМОИЛОВ, Х.ЖУРАЕВ

Қовушқоқликни оширувчи қўндирмалар олиш 20

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

В.МАХМУДОВ

Қўп йиллик бошоқдош ўсимликларни Ўзбекистон адирларида интродукция қилиш 24

М.ҒОЗИЕВ

Беда остига солинган ҳар хил орғано-кимёвий моддаларнинг тупроқдаги микробиологик жараёнларга таъсири 27

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

А.ҒАФУРОВ, Г.ХАЛМАТЖАНОВА

Қўшилган қийматни қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида шакллантириш хусусиятлари 30

О.ТҮЙЧИЕВА

Тўқимачилик корхоналарида лизинг муносабатларининг ривожланиш тенденциялари 33

Қ.ЮСУПОВ

Суғуртанинг бозор иқтисодиётидаги афзаллиги ва самарадорлиги 36

ФАЛСАФА, СИЁСАТ, ТАРИХ

Т.ЭГАМБЕРДИЕВА, И.СИДДИҚОВ

Ўзбекистонда таълим тизимининг тараққиёти ва самарадорлиги..... 40

Б.ТҮЙЧИЕВ, У.НАЗИРОВ

Фуқаролик жамиятига ўтиш шароитида оилавий қадриятларнинг ўрни 45

Н.ПУЛАТОВА

Аҳолининг ижтимоий фаолиятида экологик маданиятни шакллантириш масалалари 49

Ф.ЮЛДАШЕВ

Фалсафада этика фанини ўқитишнинг назарий ва амалий масалалари..... 52

Н.РАҲИМБАБАЕВА

Донишмандлар масъулият ҳисси ҳақида 55

М.ЭРҒАШЕВА

Совет ҳокимияти даври (1919-1945 йй.)да архив ҳужжатларини жамлаш 58

АДАБИЁТШУНОСЛИК

А.АБДУРАҲМОНОВ

Қуёш образи ва унинг поэтик функцияси 63

ТИЛШУНОСЛИК

С.ҚУРБОНОВА

Лингвистик воситалар орқали шахс хусусиятларининг намоён бўлишига доир 66

УДК: 33/338.1

Қўшилган қийматни қишлоқ хўжалиги иқтисодиётида шакллантириш хусусиятлари

А.Ғафуров, Г.Халматжанова

Аннотация

Мақолада қишлоқ хўжалиги тармоқларини модернизациялаш, ер, сув ресурсларидан, аграр хизматлардан самарали фойдаланиш, агротехникаларни жорий этиш асосида харажатларни камайтириш ҳисобига қўйилган қийматни (фойдани) ошириш йўллари ва хусусиятлари тўғрисида фикр юритилади.

Аннотация

В статье рассматриваются пути и особенности формирования добавленной стоимости (прибыли) в экономике сельского хозяйства на основе снижения материально-финансовых, аграрных, земельно-водных ресурсов.

Annotation

In the article the ways and features of formation of the value added (profit) in economy rural economy on the basis of decrease in material and financial, agrarian, land and water resources are considered.

Таянч сўз ва иборалар: қишлоқ хўжалиги, агроресурс, ресурс, агрохизмат, хомашё, капитал, ишлаб чиқариш воситаси, харажат, фойда, қўшилган қиймат, бозор иқтисодиёти, меҳнат воситаси, товар, меҳнатнинг қиймат назарияси, сотувчи-олувчи, озиқ-овқат, моддий-молиявий харажатлар, ер-сув ресурслари, меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархи, маблағ, бизнес, рента, агротехнология, рағбатлантириш.

Ключевые слова и выражения: сельское хозяйство, агроресурс, ресурс, агросервис, сырьё, капитал, производство, издержки, прибыль, добавленная стоимость, рыночная экономика, орудие (средство) труда, товар, теория стоимости труда, продавец-покупатель, продовольствие, материально-финансовые издержки, земля, вода, производительности труда себестоимость продукции деньги, бизнес, рента, агротехнология, промышленность.

Key words and expressions: agriculture, agroservice, resource, agroservice, raw materials, capital, the tool, production, expenses, I have arrived, the value added, market economy, an object of the labor, goods, the theory of a stoimostya of work, the seller the buyer, a prodovolstvo, financially financial expenses, the earth, water, labor productivity product cost money, business, a rent, agrotechnology, industry.

Иқтисодиётнинг ҳар қандай субъекти (хўжалик юритувчи) харажат қилмай туриб, ўз фаолиятини юргиза олмайди. Уй хонадонини харажати олиб, у истеъмолга кетганидан кейин қайтариб олинмайди, лекин бу харажат салмоқли бўлади. Худди шунингдек, давлат харажатлари ҳам қайтиб келмайди, чунки у давлат истеъмолини қондиради. Аммо бунда давлат ишлаб чиқариш корхоналарининг харажати мустаснодир. Фирма харажатининг ўзига хослиги шундаки, бунда унинг ўрни қопланадиган, яъни товар ва хизматлар сотилгач, пул шаклида қайтиб келадиган харажатлардир. Фирма ёки фермер қиладиган харажат унинг ўз ишига қўйилган капиталдир, яъни ишлаб чиқариш воситасидир. Бу, ишлаб чиқариш жараёнида жорий харажатларга айланади. Демак, фирма харажати – бу, ўз капиталининг (ишлаб чиқариш воситаларининг) сарфланган қиймати ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот ва хизматларга киритилган харажатлар қиймати ва қўйилган қийматнинг ҳажми (миқдори)ни ошириб бориш, фойда олиш бозор иқтисодиётининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Қиймат ва қўшилган қиймат яратиш инсоният тараққиёти давомида доимий равишда иқтисодчиларни қизиқтириб келган. Қийматнинг яратилиши ва уни ошириш иқтисодиёт фанининг энг мураккаб муаммоларидан ҳисобланган.

Соҳибқирон Амир Темур саройида молиячи бўлган Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Холдун (1332-1406) “Китоб-ул-ибор” (“Ибратли мисоллар китоби”, 1386 йил) асарида товар қийматига хомашё қиймати, меҳнат воситалари, товар ишлаб чиқарувчилар меҳнатининг қиймати киради, деб таъкидлаган.

Иқтисодий таълимотлар тарихини ўрганиш борасида россиялик тадқиқотчи Е.К.Михайловская (1896) қиймат ишлаб чиқарувчиларнинг товар-пул тизими шароитида меҳнат кооперацияси билан ўзаро алоқаларни ифодаловчи иқтисодий муносабатларнинг таркибий қисми, деб таърифлади ва қийматнинг ўлчами ҳар бир маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган меҳнат сарфи миқдори билан аниқланишини кўрсатади. Е.К.Михайловская қиймат масаласини ўрганишни давом эттирган ҳолда қиймат муаммоси билан бир неча даврлар

давомида турли мамлакатлар иқтисодчи олимлари тадқиқот олиб

А.Ғафуров – ФарДУ, иқтисод фанлари доктори, профессор.
Г.Халматжанова – ФарДУ, иқтисод фанлари номзоди, доцент.

борганлигини ҳамда шунга мос равишда бир неча назария пайдо бўлганлигини айтиб ўтади. Лекин, шу билан бирга, у қишлоқ хўжалигида яратилган қийматни кўрмади.

Англия қиймати меҳнат назариясини асослаб берганлардан бири Уильям Петти қиймат манбаи меҳнат ҳисобланишини, айнан меҳнат сарфи товар қиймати миқдорини белгилаб беришини изоҳлаб берган эди. Лекин Петти товарнинг истеъмол қиймати ва қиймат ўртасидаги фарқни кўра олмади. У товарнинг қиймати фақат қимматбаҳо металлларни ишлаб чиқаришга сарфланувчи меҳнат орқали яратилади, деб ҳисоблаган. Иккинчи инглиз иқтисодчиси Адам Смит (1776 й.) ўз асарида товарнинг истеъмол ва алмашув қийматини ҳамда улар ўртасидаги фарқларни очиб берди.

Замонамиз иқтисодчи олими Шеркул Шодмонов (2006 й.) қиймат назариясининг турли кўринишларини таҳлил қилган ҳолда товарнинг қийматини ва нархини аниқлашда унинг икки томони: сотувчилар билан харидорлар манфаатлари туташган тугунчага эътибор қаратиш зарур деб айтади.

Демак, харажасиз даромад (фойда) топиб бўлмаслиги иқтисодиётдаги аксиомадир. Даромад олиш учун хўжалик субъекти харажат қилиши муқаррар, чунки бу, ишлаб чиқариш ресурсларини, агресурсларни, агрохизматларни, меҳнат қуролларини ва ишчи кучи ҳамда қобилиятни талаб қилади. Ресурслар эса эҳсонга ўхшаб текин эмас, уларни бозор нархида, очиқ бозорда сотиб олиш мумкин. Шу сабабдан харажат қилиш турли хўжалик юритувчи субъект учун фойда олишнинг шартига айланади.

Қиймат (фойда ёки даромад) масаласини таҳлил қилган назариячи олимлар фикридан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки, уларга қийматнинг меҳнат назарияси, қўшимча маҳсулот назарияси ҳамда чегаравий нафлик (маржиналистлар) назарияси асос бўлиб хизмат қилади. Демак, қиймат товарда гавдаланган (мужассамлашган) ижтимоий-зарурий ва ўртача меҳнат миқдоридир. Алмашув қиймати бир турдаги истеъмол қийматининг бошқа турдаги истеъмол қийматига айирбош қилинадиган миқдорий нисбатидир, деб кўрсатиб ўтиш мумкин.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, юқоридаги қарашлардан келиб чиққан ҳолда, қўшилган қиймат – бу, ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматидан, ишлаб чиқаришда ишлатилган хомашё ва меҳнат воситаси, предмети ҳамда ишчи кучи меҳнати, яъни оралик маҳсулотлар ва хизматлар қиймати (харажати) чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми

ҳисобланади. Бу, бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида фойдани, яъни қўшилган қийматни максималлаштириш, уни иложи борида кўп олишни билдиради. Бу, қишлоқ хўжалигида рентабелликни, яъни фойдалилик даражасини, самарадорлигини кўрсатади. Буни билиш учун тадбиркорлик натижасида қўлга теккан фойда (қўшилган қиймат), барча сарфлар таққосланади, натижада фойда сарфларнинг неча фоизига тенглиги аниқланади.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги корхоналари, шу жумладан, фермер ва деҳқон хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш жуда мураккаб жараён ҳисобланади. Айниқса, ер ва сув ресурсларининг чекланганлиги, замонавий технологияларнинг талаб даражасида эмаслиги, моддий-техникавий ва молиялаштириш даражаси меъёрий таъминланмаганлиги, маҳсулот сотиш тизимидаги муаммолар, аграр бозорлар фаолиятини мутаносиб ривожлантиришни талаб этаётганлиги, миллий ва хорижий сармояларни энг зарур соҳаларга йўналтириш, бу йўналишда юқори малакали кадрлар ва тадбиркорлар тайёрлашга эътибор қаратиш зарур. Мамлакатда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга катта эътибор бериш устувор сиёсатга айланган. Шу билан бир қаторда, аграр бозор таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хизматларига киритилган харажатларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Аграр бозорни мутаносиб ривожлантиришнинг устувор йўналишларини таъминлашга хизмат қилувчи чора-тадбирларни ишлаб чиқишни давр талаб этмоқда. Аграр бозорлар доирасида асосий олди-сотти объекти ҳисобланган маҳсулот ва хизматларга киритилган тегишли харажатлардан қўшилган қиймат олиш учун қуйидагиларни эътиборга олиш мумкин:

– қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ва хизматларга сарфланган моддий харажатлар (хўжаликнинг ўзида ишлаб чиқарилган) ёки сотиб олинadиган уруғлик ва озуқа, минерал ўғит, ёнилғи – мойлаш материаллари, электр энергия, сув ресурслари, эҳтиёт қисмлар, қурилиш ва таъмирлаш материаллари, экин ва ҳайвонларни ҳар хил зараркунандалардан ҳимоялаш воситалари, дори-дармонлар каби;

– ишлаб чиқаришда кўрсатилган хизмат тўловлари (юк ташиш, ер унумдорлигини ошириш, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сувдан фойдаланувчилар уюшмаси учун, экин зараркунандаларига қарши курашиш ва бошқа агротехник тадбирлар, техникаларни жорий таъмирлаш ишлари,

зоотехника ва ветеринария хизматлари, йўл фондига тўловлар ва б.);

– бошқа моддий харажатлар (махсус кийимлар ва ҳ.к.) таркибига парваришланаётган чорва ҳайвонларининг нобуд бўлиши ва сақланаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бузилиши оқибатида кўрилган зарарлар (табиий офатлар бундан мустасно) киритилмайди;

– ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган харажат. Буларга хизмат сафари харажатлари, илмий тадқиқот ва синов ўтказиш ташкилотлари томонидан қишлоқ хўжалигига кўрсатилган хизмат тўловлари, иш шароитларини яхшилаш, ишчиларнинг ҳордиқ чиқариш учун сарфланган маблағлари ва бошқа шу каби тўловлар харажати ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигидаги қўшилган қийматни яратадиган ишлаб чиқариш воситалари ва хомашё саноати соҳасида шаклландиган ва ҳосил қилинадиган қўшилган қийматдан (фойдадан) фарқ қилади. Саноатда асбоб-ускуналар, меҳнат қуроллари, жиҳозлар, бинолар ва хомашёлар (нефть, пахта, ғалла, сабзавотлар, гўшт, сут, жун кабилар) иштирокида қўшилган қиймат яратилса, қишлоқ хўжалигида улар хомашё шаклида тайёр маҳсулот бўлади. Саноатда ер жойлашув родини бажарса, қишлоқ хўжалигида ер-сув билан ишлаб чиқариш воситаси ўрнини бажаради. Саноатда ускуналар (станок ва асбоблар) бир маромда тўхтовсиз хизмат қилса, қишлоқ хўжалигида станок (ускуна) сифатидаги трактор ва комбайнлар доимо бир жойдан бошқа жойга бориб ишлайди ва ҳаракатда бўлади. Бундай фарқлар қишлоқ хўжалигида қўшилган қийматнинг хусусиятларини изоҳлаб беради.

Бизнесда қишлоқ хўжалигида фойдадан (қўшилган қийматдан) ташқари, рента ҳам олинади, у ер ресурс сифатида ишлатилган жойда юзага келади.

Рента ердан фойдаланишда олинган қўшилган қийматнинг (фойданинг) бир қисми бўлиб, уни ер эгаси олади. Ер ноёб агресурс сифатида мулкдорлар томонидан эгаллаб олинади. Рента ерга мулк берадиган даромад ҳисобланади. Рентанинг миқдори ернинг сифатига, яъни тупроқнинг ҳосилдорлигига, ер

участкасининг қаерда (яқин ёки узоқ) жойлашувига, ерда турли коммуникацияларнинг мавжудлигига боғлиқ бўлади. Бироқ ерни янгидан яхшилаб бўлмайди, чунки ер чеклангандир. Саноатда жойлашув ўрнини аниқлаб, унинг устига биноларни кўп қаватли қилиб қуриш билан майдонини кенгайтириш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари, фермер ва деҳқон хўжаликлари қўшилган қийматни (фойдани) кўп олиш учун бозор талабидаги товарларни ва маҳсулотларни кўплаб ишлаб чиқарган ҳолда, уларнинг ҳаракатини пасайтириб бориш керак бўлади. Ўртача харажатлар бозор нархидан қанчалик кам бўлса, шунчалик қўшилган қиймат (фойда бор) катта бўлади. Харажат билан нархнинг нисбат фарқи қанчалик катта бўлса, шунчалик қўшилган қиймат кўп олинади. Қўшилган қийматнинг муттасил кўпайиб бориши учун бу хавф ортиб бориши лозим. Шундай бўлганида, умумий даромад таркибида қўшилган қиймат ҳиссаси ортиб боради. Харажатлар ўзгармаган ҳолда товар нархининг ошиши умумий даромадни кўпайтириш орқали қўшилган қийматнинг ҳиссасини оширади. Демак, қўшилган қийматни кўпайтириш учун харажатларни минимумлаштириш ва тежаб фойдаланиш, зарур бўлган меҳнат унумдорлигини ошириш орқали эришилади. Биринчи Президентимиз асарларида қишлоқ хўжалигида ислохотларни янада чуқурлаштириш, унинг барча тармоқларини модернизация қилиш, ер-сув ва агресурслардан, аграр хизматлардан самарали фойдаланиш, замонавий ресурсларга тежамкор технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатларини қисқартириш ва маҳсулот таннархини пасайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш, рағбатлантириш муносабатларини янада такомиллаштиришни таъминлайдиган ташкилий чора-тадбирларни амалга ошириш зарурлиги таъкидланган.

Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалиги соҳасида қўшилган қийматнинг ҳажмини (миқдорини) янада ошириб бориш бозор иқтисодиёти муносабатларининг бугунги кундаги бош вазибаларидан ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони. “Халқ сўзи” газетаси. 2003 йил 25 март.
2. Каримов И. «Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим заҳиралари» мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи. 22-том. – Т., 2014.
3. Ўлмасов А. Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: Иқтисод-молия, 2014.
4. Ғофуров А., Раҳматуллаев А. Сув ва ҳаёт. – Фарғона, 2015.